

MARIUSZ BURDAJEWICZ

OSADNICTWO W KHIRBET QUMRAN W OKRESIE ŻELAZA II

Do największych i najstynniejszych odkryć archeologicznych na Bliskim Wschodzie z pewnością należą te w Khirbet Qumran, w odludnym miejscu na Pustyni Judzkiej, niedaleko północno-zachodniego wybrzeża Morza Martwego (fig. 1). Wiosną 1947 r. młody beduiński pasterz Muhammed ed-Di'b w poszukiwaniu zaginionej kozy odnalazł przypadkiem jedną z grot, w której znajdowały się gliniane dzbany ze zwojami. Gdy zwoje w końcu trafiły do rąk specjalistów, okazało się, że są to teksty w językach hebrajskim, aramejskim i greckim, pochodzące z okresu od połowy III w. p.n.e. do I w. n.e. W ślad za tymi sensacyjnymi odkryciami prace wykopaliskowe w pobliżu grot rozpoczęły pod kierunkiem o. Rolanda de Vaux archeolog z Francuskiej Szkoły Biblijnej i Archeologicznej w Jerozolimie (mieszczącej się przy dominikańskim klasztorze św. Szczepana¹),

¹ Jest to jedna z najstarszych instytucji naukowych w Palestynie, którą założył w 1890 r. francuski dominikanin o. Marie-Joseph Lagrange. Na temat jego życia i działalności naukowej patrz: F.M. Braun, *L'oeuvre du Père Lagrange*, Fribourg en Suisse 1943; *Père Lagrange: Au service De La Bible – Souvenirs Personnels*, Paris 1967 (wydanie angielskie: *Père Lagrange, Personal Reflections and Memoirs*, New York–Mahwah 1985); E. Dąbrowski, „Marie Joseph Lagrange, czyli pięćdziesiąt lat biblistyki katolickiej”, w: tenże, *Glosy i odkrycia biblijne*, Warszawa 1954, 229-259. Na temat historii powstania i działalności samej szkoły zob. J.-L. Vesco, „Cent ans de l'École biblique et archéologique française de Jérusalem (1980-1990)”, w: *Jérusalem de la pierre à l'Esprit*, Paris 1990-1991, 17-27.

Dr Mariusz BURDAJEWICZ – współpracownik Francuskiej Szkoły Biblijnej i Archeologicznej w Jerozolimie (École Biblique et Archéologique Française de Jérusalem). Zainteresowania naukowe: archeologia i historia Palestyny i Cypru od okresu wczesnego żelaza po okres bizantyński; ceramika, szkło, architektura; archeologia Qumran; susyam@wp.pl.

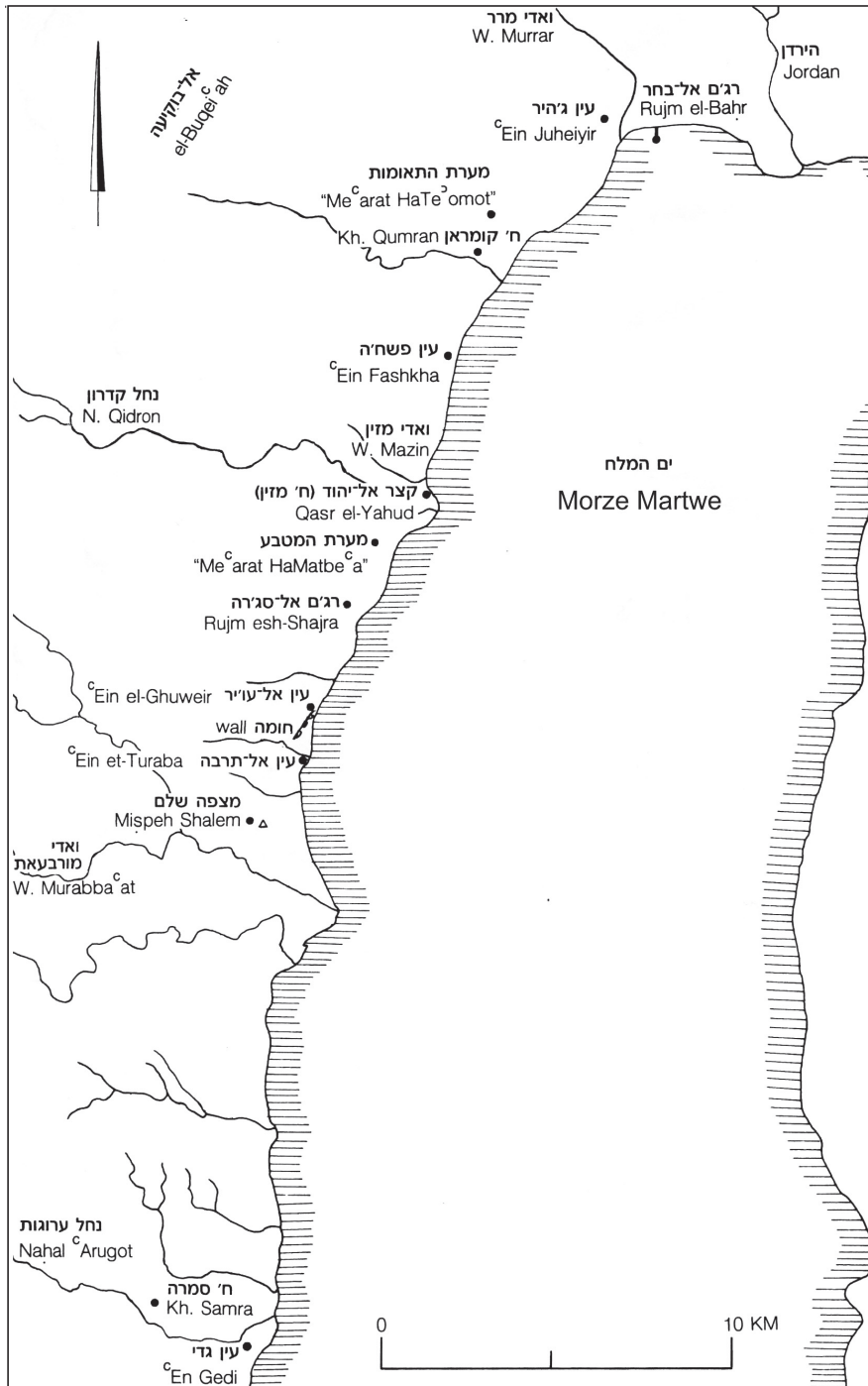

Fig. 1. Północno-zachodnie wybrzeże Morza Martwego
(wg P. Bar-Adon, *Excavations in the Judean Desert*, *Atiqot* 9 (1989), 1).

we współpracy z Muzeum Palestyńskim (obecnie Muzeum Rockefellera) oraz Jordzańskim Departamentem Starożytności, który reprezentował wówczas Gerald Lankester Harding. W trakcie kolejnych pięciu sezonów wykopaliskowych (1951-1956) odkryto w Qumran pozostałości osady (w szóstym sezonie, w 1958 r., odkryto także niewielką zabudowę w Ain Feshka, kilka kilometrów na południe od Qumran), cmentarz oraz kolejne groty ze zwojami. Osadnictwo to, podobnie jak i zwoje, bardzo szybko zostały skojarzone z sektą esseńczyków, znaną badaczom już wcześniej z przekazów historyków starożytnych: Józefa Flawiusza, Filona Aleksandryjskiego i Pliniusza Starszego². Mimo upływu ponad połowy wieku od odkryć de Vaux, nie zmalała intensywność dyskusji wśród przedstawicieli międzynarodowego grona qumranologów, spierających się o znaczenie i interpretację pozostałości osady w Qumran. Fakt, że dotychczas nie ukazała się w pełni końcowa publikacja wykopalisk³, sprzyja wysuwaniu coraz to nowych hipotez wyjaśniających, kim byli mieszkańcy Qumran⁴. W cieniu tych polemik, dotyczących głównie zwojów i osiedla esseńczyków, pozostaje fakt, że Qumran miało także swoją mało znaną, wcześniejszą o kilkaset lat historię, sięgającą okresu żelaza II C (700-586 p.n.e.)⁵.

Odkryte przez de Vaux pozostałości z tego okresu są jednak, jak zobaczymy poniżej, więcej niż skromne i ograniczają się w zasadzie do fragmentów naczyń

² J.T. Milik, *Dziesięć lat odkryć na Pustyni Judzkiej*, Kraków 1999, 44-45, 169.

³ Z planowanych ośmiu tomów publikacji ukazały się dotychczas dwa: J.-B. Hubert, A. Chambon, *Fouilles de Khirbet Qumrân et Ain Feshkha, vol. 1: Album de photographies. Répertoire du fonds photographique. Synthèse des notes de Chantier du Père Roland de Vaux Op* (NTOA 1, Éditions Universitaires-Vandenhoeck i Ruprecht), Fribourg-Göttingen 1994 (= *Qumran I*); J.-B. Hubert, A. Chambon, *The Excavations of Khirbet Qumran and Ain Feshkha, Synthesis of Roland de Vaux's Field Notes*, tłum. S.J. Pfann (NTOA 1B, Éditions Universitaires-Vandenhoeck i Ruprecht), Fribourg-Göttingen 2003; J.-B. Hubert, J. Gunneweg, *Fouilles de Khirbet Qumrân et Ain Feshkha, vol. 2: Études d'antropologie, de physique et de chimie* (NTOA.SA 3, Éditions Universitaires-Vandenhoeck i Ruprecht), Fribourg-Göttingen 2003 (= *Qumran II*). Najbliższy, będący w przygotowaniu trzeci tom, poświęcony będzie ceramice.

⁴ Literatura qumranologiczna jest już tak obszerna, że trudno byłoby tutaj zacytować nawet najbardziej podstawowe prace. Istnieje również spora literatura w języku polskim, obejmująca zarówno tłumaczenia autorów zagranicznych, jak i prace polskich badaczy zajmujących się „qumranologią”. Wielkie osiągnięcia na tym polu posiada Z. Kapera, wydawca między innymi *The Qumran Chronicle* i *Biblioteki Zwojów*. Ograniczymy się zatem do kilku pozycji, w których Czytelnik znajdzie bez trudu odwołania do innych publikacji: Milik, *Dziesięć lat odkryć na Pustyni Judzkiej*; W. Tyloch, *Rękopisy z Qumran nad Morzem Martwym*, Warszawa 1997; P. Muchowski, *Rękopisy znad Morza Martwego. Qumran, Wadi Murabba'at, Masada*, Kraków 1996; tenże, „Qumran: miasto esseńczyków”, *SBO* 3 (2011), 199-207; H. Stegeman, *Esseńczycy z Qumran, Jan Chrzciciel i Jezus*, Kraków-Mogilany 2002; H. Shanks, *Tajemnica i znaczenie zwojów znad Morza Martwego*, Warszawa 2002.

⁵ Występujące w tekście daty podane są za: *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land, vol. 4*, red. E. Stern, Jerusalem 1993, 1530-1531.

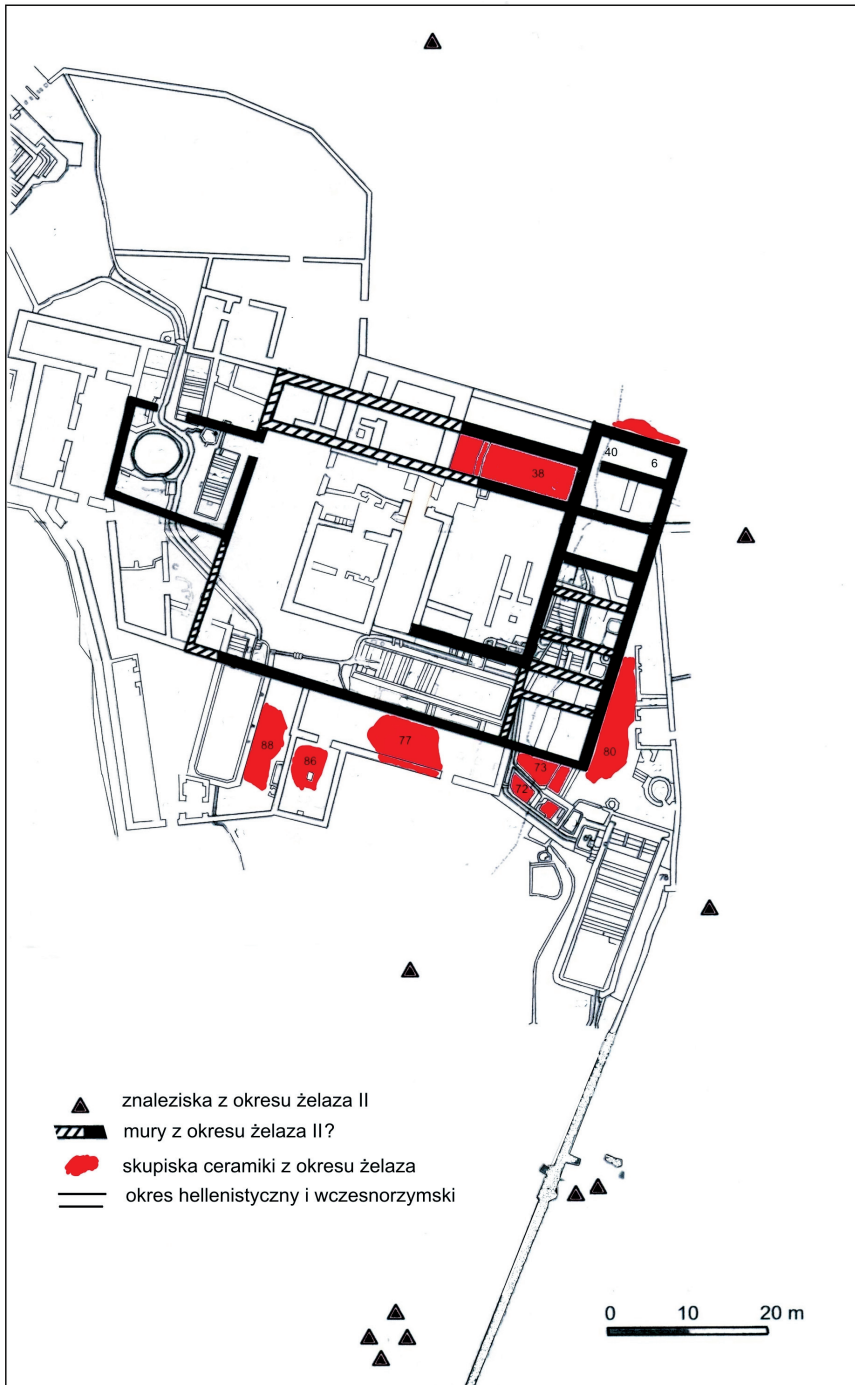

Fig. 2. Schematyczny plan Khirbet Qumran (wg *Qumran I*, Plan IV; de Vaux, *L'archéologie et les manuscrits*, Plan III; Magen & Peleg, „Back to Qumran”, fig. 3.1.).

ceramicznych (fig. 2). Zgodnie z informacjami zawartymi we wstępnym raporcie wykopaliskowym⁶ najwięcej z nich zostało znalezionych w warstwie popiołów w sąsiadujących ze sobą *loci* 72/73/80. Warstwa ta ciągnęła się także pod *loc.* 68, gdzie znaleziono ostrakon z fragmentem napisu w języku starohebrajskim. Kolejne fragmenty naczyń pochodzą z północno-wschodniej części zabudowy, na zewnątrz *loc.* 6 i 40, w *loc.* 38 i na północ od niego. Kolejne skupiska ceramiki znaleziono przy murze północnym i pod murem południowym, *loc.* 77 oraz pod *loc.* 86 i 88⁷.

W dalszym ciągu raportu de Vaux rekonstruuje przypuszczalny plan zabudowy z okresu żelaza. Zidentyfikował mur, który na południu graniczy z *loci* 74, 57, 55, 54, 83; od wschodu graniczy z *loci* 74, 52, 53, 51, 47 i 6; od północy w kierunku zachodnim graniczy z *loc.* 6 i *loc.* 40; od zachodu graniczy z murem sąsiadującym od wschodu z cysterną 117. Reasumując, miał to być otoczony kamiennymi murami czworobok, z rzędem podłużnych pomieszczeń od wschodu oraz położona na zachód od niego i ogrodzona murem głęboka cysterna (*loc.* 110)⁸. Jako analogie architektoniczne de Vaux podaje stanowiska, które zbadali F.M. Cross i J.T. Milik na dominującym nad Qumran płaskowyżu Bukei'a (Khirbet Abu Tabaq, Khirbet es-Samrah, Khirbet El-Maqari)⁹.

Na południe od Qumran¹⁰ R. de Vaux odkrył kolejne, według niego, pozostałości z okresu żelaza II, tzw. *Bâtiment „israélite”* (59,50 x 50,20 x 63,50 x 54,70 m), *le long mur „du Fer”*, oraz *Bâtiment „isolé”* (11 x 10 m) (fig. 3)¹¹. J.T. Milik był zdania, że ta pierwsza „budowla” mogła służyć jako zagroda dla zwierząt, zaś długi

⁶ R. de Vaux, „Fouilles de Khirbet Qumrân. Rapport préliminaire sur les 3e, 4e et 5e campagnes”, *RB* 63 (1956), 535. Należy wyjaśnić, że w dziennikach de Vaux termin *locus* stosowany jest zarówno w odniesieniu do konkretnych pomieszczeń, elementów architektonicznych, jak również jako element stratygraficzny wydzielony w danym miejscu.

⁷ W trakcie przygotowywania do publikacji całości ceramiki z okresu żelaza z Qumran (w tym tej niewspomnianej przez de Vaux w raporcie wstępnym z 1956 r.) ustalono znacznie większą liczbę *loci*, w których taka ceramika została znaleziona: M. Burdajewicz, „La poterie de l'âge du Fer”, w: *Fouilles de Khirbet Qumrân et Ain Feshkha, vol. 3* (w przygotowaniu).

⁸ De Vaux, „Fouilles de Khirbet Qumrân”, 535-536; tenże, *L'archéologie et les manuscrits de la Mer Morte* (The Schweich Lectures of the British Academy, 1959), Londres 1961, 1-2, pl. III.

⁹ De Vaux, „Fouilles de Khirbet Qumrân”, 535-536; F.M. Cross, J.T. Milik, „Explorations in the Judaean Buqe'ah”, *BASOR* 142 (1956), 5-17. Ostrakon został znaleziony przez J.T. Milika, jak to wynika z jego wspomnień: F. Mébarki, „Józef Tadeusz Milik: Memoirs of Fieldwork”, *Near Eastern Archaeology* 63/3 (2000), 134.

¹⁰ E.-M. Laperousaz, *Qumrân. L'établissement Essénien des bords de la Mer Morte*, Paris 1976, 26-28, pl. 3.

¹¹ De Vaux, „Fouilles de Khirbet Qumrân”, 575-576; *Qumrân I*, 367, fig. XLVIII.

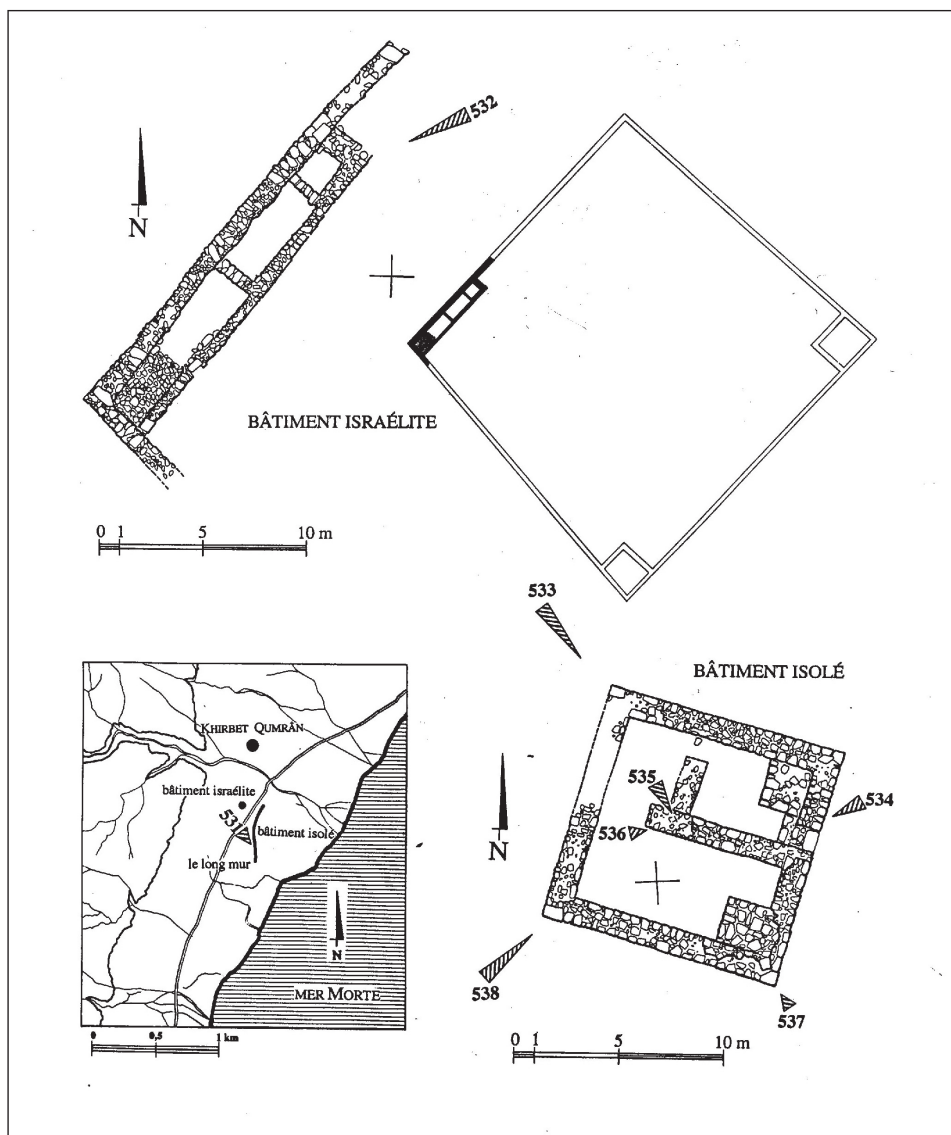

Fig. 3. Bâtiment „israélite” oraz Bâtiment „isole” (wg Qumran I, Plan XLVIII).

mur – do ochrony pól uprawnych¹². J.-B. Humbert jednak odrzuca datowanie tych konstrukcji na okres żelaza¹³.

Obecnie omówimy kilka bardziej ogólnych zagadnień dotyczących Qumran w okresie żelaza. Jeśli chodzi o kwestię identyfikacji starożytnej nazwy Qum-

¹² Milik, *Dziesięć lat odkryć na Pustyni Judzkiej*, 51.

¹³ Humbert, „Arguments”, 468.

ran, źródła historyczne są bardzo skąpe. Rozpatrując to zagadnienie, de Vaux przywołał dobrze znany fragment z Księgi Jozuego, w którym wymienione są miejscowości na pustyni należące do pokolenia Judy: „Bet-Haaraba, Middin, Sekaka, Nibszan, Ir-Hammelah i Engadi” (Joz 15,61-62). Według niego odkrycia w Qumran przemawiają za identyfikacją tego stanowiska z Ir-Hammelah – „Mia- stem soli”¹⁴. Z kolei J. Magness oraz Y. Magen i Y. Peleg, podobnie jak wcześniej P. Bar-Adon, identyfikują Qumran z Sekaka¹⁵. Później wielu badaczy podejmowało analizę tego fragmentu i identyfikację Qumran, nie osiągnięto jednak żadnego konsensusu¹⁶. Dopóki nie zostaną odkryte nowe źródła dotyczące geografii historycznej tego regionu, kwestia identyfikacji nazwy Qumran w okresie żelaza II musi jeszcze pozostać nierozstrzygnięta. Dalsze rozważania opierać się będą na kulturze materialnej, a zatem na znaleziskach, które tylko pośrednio mogą być pomocne w analizie kwestii ściśle historycznych i geograficznych. Uwagę skierujemy zatem na dwa obszary zagadnień, w których archeologia, a szczególnie analiza materiału ceramicznego¹⁷, może być bardziej użyteczna niż wspomniane i znane od dawna teksty biblijne. Chodzi mianowicie o początek i koniec osadnictwa oraz o określenie przypuszczalnego charakteru osadnictwa w Qumran.

Analiza porównawcza najwcześniejszej ceramiki z Qumran bez żadnych wątpliwości pozwala datować początki osadnictwa na okres żelaza II. Wydaje się jednak mało prawdopodobne, aby nastąpiło to już w IX wieku p.n.e., w czasach Jozafata (867-846 r. p.n.e.), który zgodnie z Drugą Księgą Kronik „Umieścił wojsko we wszystkich warownych miastach Judy” (2 Krn 17,12)¹⁸. R. de Vaux postulował początki osadnictwa raczej na VIII w. p.n.e., a konkretnie na czasy

¹⁴ De Vaux, „Fouilles de Khirbet Qumrân”, 536-537. Z tą identyfikacją zgadza się także Milik, *Dziesięć lat odkryć na Pustyni Judzkiej*, 51; Cross & Milik, „Explorations”, 15.

¹⁵ J. Magness, *The Archaeology of Qumran and the Dead Sea Scrolls*, Grand Rapids 2002, 24-25; Y. Magen, Y. Peleg, „Back to Qumran: Ten Years of Excavation and Research, 1993-2004”, w: *Qumran. The Site of the Dead Sea Scrolls: Archaeological Interpretations and Debates, Proceedings of a Conference held at Brown University, November 17-19, 2002*, red. K. Galor, J.-B. Humbert, J. Zangenber, Leiden-Boston 2006, 79; P. Bar-Adon, „Excavations in the Judean Desert”, *Atiqot* 9 (1989), 1-2 (po hebrajsku).

¹⁶ L. Cansdale, „The Identity of Qumran in the Old Testament Period Re-Examined”, *The Qumran Chronicle* 2/2 (1993), 117-125; tenże, *Qumran and the Essenes. A Re-Evaluation of the Evidence*, Tübingen 1997, 101-6; H. Eshel, „A Note on Joshua 15:61-62 and the Identification of the City of Salt”, *IEJ* 45 (1995), 38; A. Ofer, „Qumran is Secaca”, *Qadmoniot* 115 (1998), 68 (po hebrajsku); Y. Hirschfeld, *Qumran in Context. Reassessing the Archaeological Evidence*, Peabody, MA 2004, 59; Magen & Peleg, „Back to Qumran”, 79.

¹⁷ Wszystkie wnioski przedstawione w dalszej części artykułu, wynikające z analizy porównawczej ceramiki z Qumran i innych miejscowości tego regionu, są rezultatem badań autora tego artykułu, których pełne wyniki zostaną przedstawione w publikacji końcowej: Burdajewicz, „La poterie de l'âge du Fer”.

¹⁸ De Vaux, *L'archéologie et les manuscrits*, 94.

panowania króla Ozjasza (769-733 r. p.n.e.), który „Wybudował również wieże [*migdolim*] na pustyni i wykopał liczne cysterny” (2 Krn 26,10)¹⁹.

Wydaje się, że do rozważenia pozostają dwie możliwe hipotezy. Według pierwszej prawdopodobne byłoby datowanie początków osadnictwa w Qumran na 2 poł. VIII w. p.n.e., na podstawie znalezionej tutaj fragmentu naczynia ze stemplowaną inskrypcją typu *lamelek*, „należące do/dla króla”, oraz ostrakon z napisem w języku starohebrajskim²⁰. Kolejne stemplowane imadło z inskrypcją typu *lamelek* zostało znalezione w Qumran w trakcie wykopalisk izraelskich²¹. Naczynia z takimi inskrypcjami pojawiają się w czasie buntu Ezechiasza (727-698 r. p.n.e.) przeciwko państwu nowoasyryjskiemu, czyli właśnie pod koniec VIII w. p.n.e. Stemplowane imadła typu *lamelek* zostały znalezione również w Khirbet es-Samrah, na płaskowyżu Buqe’ah, na zachód od Qumran²², i na Tell al-Jurn (Tel Goren) w warstwie V (650/630-581 p.n.e.)²³. Te pochodzące z Qumran mogą należeć do schyłkowego okresu ich występowania. Warto w tym kontekście wspomnieć o bliskich analogiach między naczyniami z Qumran a znalezionymi w Grotach I i II na wschodnim zboczu Jerozolimy, gdzie są dobrze datowane na lata 698-650 p.n.e.²⁴

Reasumując, choć niektóre fragmenty naczyń z Qumran mogą być datowane nawet na koniec VIII w. p.n.e., zdecydowana większość z nich nie jest starsza niż początek VII w. p.n.e. Jednak z powodu istnienia tych, choć nielicznych, najstarszych znalezisk ceramicznych, nie można odrzucić całkowicie hipotezy opowiadającej się za taką wydłużoną chronologią osadnictwa w Qumran. Z drugiej strony, nie ma wątpliwości, że najlepsze analogie ceramiki qumrańskiej znajdujemy w zespołach ceramicznych z fazy 7. i 8. w Jerozolimie (*Sud-est colline*), które datowane są na VII-VI w. p.n.e. To samo można powiedzieć o analogiach z ceramiką z Tell el-Jurn (Tel Goren) V (lata 650/630-582/1 p.n.e.), Tell el-Ful IIIA (lata 640-587 p.n.e.), Ramat Rahel V A (lata 608-597/587 p.n.e.), Jerycho Tomb W.H.1 (ko-

¹⁹ Tenze, „Fouilles de Khirbet Qumrân”, 535-537; tenże, *L'archéologie et les manuscrits*, 94.

²⁰ A. Lemaire, „Inscriptions du khirbet, des grottes et de 'Ain Feshka”, w: *Qumrân II*, 2003, 353, Loc 66 Sud, N°. KhQ. 1235. Na temat inskrypcji typu *lamelek* zob. również: E. Stern, *En-Gedi Excavations I. Conducted by B. Mazar and I. Dunayevsky. Final Report (1961-1965)*, Jerusalem 2007, 140-142; A. Mazar, N. Panitz-Cohen, *Timnah (Tel Batash) II: The Finds from the First Millenium BCE*, Qedem 42, Jerusalem 2001, 191-197.

²¹ Magen & Peleg, „Back to Qumran”, 76, fig. 3.24.

²² J.T. Milik, F.M. Cross, „El-Bouqe’ah”, *RB* 63 (1956), 75.

²³ Stern, *En-Gedi Excavations I*, 140-142, ph. 4.7.1.1; B. Mazar, T. Dothan, I. Dunayevski, *En-Gedi: The First and Second Seasons of Excavations 1961-1962 (Atiqot V)*, Jerusalem 1966, fig. 12, pl. XXVI: 1.

²⁴ Burdajewicz, „La poterie de l'âge du Fer”; H. Eshel, „Two Pottery Groups from Kenyon's Excavations on the Eastern Slope of Ancient Jerusalem”, w: H. Eshel, K. Prag, *Excavations by K.M. Kenyon in Jerusalem 1961-1967, vol. IV*, Oxford 1995, 1-157.

niec VIII – początek VI w. p.n.e.), Horvat Uza III (2 poł. VII w. – VI w. p.n.e.), Kadesz Barnea 2 (koniec VII – początek VI w. p.n.e.). Kolejne analogie z Mesad Hashavyahu są precyzyjnie datowane na lata 630-609 p.n.e.²⁵ Inaczej mówiąc, ceramika z Qumran *grosso modo* nie jest wcześniejsza niż VII w. p.n.e. i nie jest późniejsza niż 1. ćw. VI w. p.n.e.

Według drugiej hipotezy osadnictwo w Qumran nie wykraczałoby poza ramy końca VII i początków VI w. p.n.e. Jednakże argumenty za taką skróconą chronologią, na czasy Jozjasza (639-609 r. p.n.e.), też nie wydają się zbyt mocne. Z analizy ceramiki i z informacji, jakie możemy zaczerpnąć ze źródeł historycznych, wynika, że racja bytu Qumran była podobna jak w przypadku innych stanowisk z okresu żelaza II, które powstały wzdłuż wybrzeża Morza Martwego (zob. poniżej). Osadnictwo tutaj rozwijało się bez przeszkód od poł. VIII w. p.n.e. do początków VI w. p.n.e., zaś okres największego rozwoju przypada na czasy od 2. poł. VII w. p.n.e. do początków VI w. p.n.e. Ponieważ uznaliśmy za mało prawdopodobne, aby początki Qumran mogły sięgać czasów panowania Jozjasza, dlatego pozostaje nam zaproponować, iż osadnictwo tutaj należałoby zamknąć w ramach chronologicznych najpóźniej od poł. VII w. p.n.e. do samych początków VI w. p.n.e.

Należy jeszcze wspomnieć o propozycji, którą ostatnio przedstawili Y. Magen i Y. Peleg. Według nich początki osadnictwa w dolinie Jordanu i wzdłuż wybrzeża Morza Martwego należy wiązać z dramatycznymi wydarzeniami z 720 r. p.n.e., kiedy to Asyryjczycy zdobyli Samarię i położyli kres istnieniu królestwa Izraela. Większość mieszkańców została przesiedlona przez Asyryjczyków, część jednak zbiegła do królestwa Judy i osiedliła się w dotychczas słabo zaludnionych, niegościnnych rejonach doliny Jordanu i Morza Martwego. Qumran miałoby być jednym z takich miejsc schronienia dla uchodźców z północy²⁶.

Kolejne zagadnienie dotyczy charakteru osadnictwa w Qumran. Według de Vaux osada qumrańska w okresie żelaza miała charakter wojskowy, obronny²⁷. Przyjął on, jako rzecz oczywistą, że plan architektoniczny osady z okresu hellenistycznego w pewnym stopniu odzwierciedla wcześniejsze o kilkaset lat ufortyfikowane założenie z okresu żelaza. Hipoteza ta była do niedawna w całości akceptowana w dosyć bezkrytyczny sposób²⁸. Obecnie nie wydaje się to już tak oczywiste. Bardziej prawdopodobne jest, iż budowniczy rezydencji

²⁵ Burdajewicz, „La poterie de l'âge du Fer”.

²⁶ Magen & Peleg, „Back to Qumran”, 75-76.

²⁷ De Vaux, *L'archéologie et les manuscrits*, 1-2, pl. III; zob. także Laperrousaz, *Qumrân. L'établissement Essénien*, 26-28, pl. 3; M. de Buit, „Le monastère de Qumrân”, *Le Monde de la Bible*, May/June (1978), 22.

²⁸ Np. Magnes, *The Archaeology of Qumran*, 49.

hellenistycznej w znacznym stopniu usunęli pozostałości wcześniejszej zabudowy, wykorzystując je jedynie częściowo jako materiał budowlany. Zatem oryginalny plan przypuszczalnego posterunku wojskowego jest tak naprawdę niemożliwy do zrekonstruowania. Ponadto, jak podkreśla J.-B. Humbert, zaproponowany przez de Vaux plan jest mało wiarygodny, ponieważ nie znajduje analogii do innych ufortyfikowanych stanowisk z okresu żelaza, które dzięki późniejszym badaniom archeologicznym są obecnie lepiej znane, niż to miało miejsce w czasach de Vaux²⁹. Z drugiej jednak strony fakt, że nie mamy podstaw do zrekonstruowania planu architektonicznego oryginalnej zabudowy, a w konsekwencji określenia jej charakteru, nie można automatycznie wykluczyć możliwości, że istotnie w tej epoce istniał tu mały fort, zgodnie ze wspomnianą hipotezą de Vaux.

Przedstawiono również kolejną hipotezę, zgodnie z którą Qumran miałyby być punktem administracyjnym i rodzajem komory celnej na jednej z ważnych dróg zbudowanych przez władców Judy³⁰. Według A. Lemaire'a ucho dzbana ze stemplowaną inskrypcją *lamelek* wskazuje na powiązanie Qumran z systemem administracyjnym królestwa Judy³¹. Wydaje się to oczywiste ze względu na korzyści ekonomiczne, jakie dawała eksploatacja bogactw naturalnych rejonu Morza Martwego (gaje palmowe i daktylowe, winnice, balsam) i oczywiście samego morza (bituminy, takie jak asfalt oraz sól)³². Do Judy, wzdłuż wybrzeża Morza Martwego, mogła też prowadzić odnoga szlaku kadzidlano³³, wiodącego z południowej Arabii do wielkiego ośrodka handlowego, jakim był port w Gazie, identyfikowanej ze starożytnym miastem Antedon, po raz pierwszy wspomnianym przez Józefa Flawiusza (*Dzieje*, 13, 357; *Wojna*, 1, 87)³⁴. Nie ulega zatem wątpliwości,

²⁹ Krytyczną analizę pozostałości z okresu żelaza przedstawił J.B. Humbert, „Arguments en faveur d'une résidence pré-essénienne”, w: *Qumrân II*, 468. Na temat fortec w królestwie Judy zob. A. Mazar, „Iron Age Fortresses in the Judaean Hills”, *PEQ* 114 (1982), 87-109.

³⁰ Cansdale, „The Identity of Qumran”, 104.

³¹ Lemaire, „Inscriptions du khirbet, des grottes et de 'Ain Feshka”, 353.

³² Cansdale, „The Identity of Qumran”, 105; zob. także opis Morza Martwego u Józefa Flawiusza, *Wojna żydowska*, tłum. J. Radożycki, Warszawa 1995, 4, 476-482.

³³ Szerzej na temat handlu kadzidłem, zob. J.B. Humbert, „La route ou les routes de l'encens?”, w: *Gaza à la croisée des civilisations. Contexte archéologique et historique*, Neuchâtel-Gêneve 2007, 100-104.

³⁴ *Dawne dzieje Izraela*, tłum. Z. Kubiak, J. Radożycki, Warszawa 1997. W okresie żelaza Gaza była znana pod nazwą Hazatu: M. Burdajewicz, „Gaza pendant les périodes du Bronze Moyen et Récent et de l'Âge du Fer”, w: *Gaza Méditerranéenne. Histoire et Archéologie en Palestine*, red. J.B. Humbert, Paris 2000, 36; zob. także tenże, „Some Remarks on the History of the region of Gaza during the Iron Age”, w: *The Orient and the Aegean. Papers presented at the Warsaw Symposium, 9th April 1999*, Warsaw University, Institute of Archaeology, red. F.M. Stępniewski, Warszawa 2003, 28; tenże, „Starożytna Gaza – między Wschodem a Zachodem” w: *Starożytna Palestyna – między Wschodem a Zachodem* (SHB 1), red. M. Münnich, Ł. Niesiołowski-Spanò, Lublin 2008, 161-177.

że położenie geograficzne Qumran miało istotne zalety strategiczne³⁵, zachęcające do nadania mu charakteru wojskowego, obronnego. Warto zatem przynajmniej teoretycznie rozważyć pokrótce to zagadnienie.

W 1994 r. J.-B. Humbert podkreślił konieczność swojego rodzaju „uwolnienia” Qumran przez interpretację stanowiska w możliwie szerokim kontekście historycznym Palestyny hellenistycznej i wczesnorzymskiej³⁶. Z pewnością dotyczy to Qumran również w okresie żelaza. Próba określenia jego charakteru i funkcji powinna wynikać z analizy nie tylko samego stanowiska, ale również szerszego kontekstu regionalnego, którego jednym z elementów było Qumran. Rezultaty badań archeologicznych, obok źródeł pisanych, potwierdzają, że apogeum rozwoju politycznego i ekonomicznego Judy przypadało na VII w. p.n.e., kiedy to korzystano swobodnie z częściowej niepodległości w okresie schyłku zagrożenia nowoasyryjskiego. Rozwój osadnictwa w tym okresie na Pustyni Judzkiej i w dolinie rzeki Jordan zasługuje na przeprowadzenie w przyszłości dogłębnej analizy tego zjawiska. Obok założeń cywilnych, które tam powstały, niektóre mogły mieć także charakter militarny. Jako przykład służyć może budowla w Vered Jericho³⁷, jeśli faktycznie pełniła ona funkcję obronną.

Stosunki z Edomem i mieszkańcami północnego Negewu u schyłku królestwa Judy były dosyć napięte. Badania archeologiczne ostatnich lat przyniosły odkrycia wielu ufortyfikowanych osad datowanych na VII w. p.n.e.: Arad, Tell 'Ira, Aroer, Tell Malhata, Tell Masos, Beer-Szewa, Horvat 'Uza, Horvat Radum, Horvat Tov, 'En Hazeva, 'Ain Qudeirat (miejsce identyfikowane z Kadesz-Barnea)³⁸. Ich budowa na północnych obrzeżach pustyni Negew miała uzasadnienie jedynie w obliczu realnego zagrożenia płynącego z południowego-wschodu, to znaczy ze strony Edomitów³⁹. Ufortyfikowanych osiedli z VII w. p.n.e. jest natomiast wyraźnie mniej na Pustyni Judzkiej i wzdłuż brzegów Morza Martwego⁴⁰. W położonym na północ od En Gedi stanowisku 'Ain Ghuweir odnaleziono ślady wieży

³⁵ J.B. Humbert, „L'espace sacré à Qumrân”, *RB* 101-102 (1994), 163.

³⁶ Humbert, „L'espace sacré à Qumrân”, 163-165; tenże, „Qumrân, esséniens et architecture”, w: *Antikes Judentum und Frühes Christentum. Festschrift für Hartmut Stegemann Geburtstag*, Berlin-New York 1999, 196.

³⁷ A. Mazar, *The Archaeology of the Land of the Bible 10.000-586 B.C.E.*, New York 1990, 451-455.

³⁸ *Horvat 'Uza and Horvat Radum. Two Fortresses in the Biblical Negev*, red. I. Beit-Arieh, Tel Aviv 2007, 331-334.

³⁹ Zob. np. tenże, *Horvat Qitmit. An Edomite Shrine in the Biblical Negev*, Tel Aviv 1995, 311-14; N. Na'aman, „The Kingdom of Judah under Josiah”, *Tel Aviv* 18 (1991), 40; tenże, „Hezekiah's Fortified Cities and the LMLK Stamps”, *BASOR* 261 (1986), 13.

⁴⁰ Magen & Peleg, „Back to Qumran”, 72-75, datują osadnictwo na tych terenach na VIII w. p.n.e. Na temat rozwoju rolnictwa na Pustyni Judzkiej zob: L.E. Stager, „Farming in the Judaean Desert During the Iron Age”, *BASOR* 221 (1976), 145-158.

z okresu żelaza, zaś w 'Ain at-Turabi ufortyfikowaną zagrodę wiejską datowaną wprawdzie na okres hellenistyczny, ale wzniesioną być może na pozostałościach z okresu żelaza⁴¹. Na Tell al-Jurn (Tel Goren) pozostałości umocnień z okresu żelaza datowane są nie wcześniej niż na sam koniec VII w. p.n.e.

Jest zatem całkiem prawdopodobne, że rozwój bądź też apogeum osadnictwa w rejonie Morza Martwego nastąpił w czasach panowania Jozjasza (639-609 r. p.n.e.). Władca ten zapewne dążył do polepszenia bezpieczeństwa granic swojego królestwa, chociaż świadectwa na to są dosyć skromne. Generalnie historia Judy w VII w. p.n.e., a szczególnie czasy panowania Jozjasza, jest ciągle mało znana. Źródła biblijne znacznie więcej uwagi poświęcają jego reformom religijnym (2 Krl 22,3-23,25, 2 Krn 34,1-35,19) niż jego strategii wojkowej⁴².

Istnieje jeszcze jedna przesłanka mogąca wskazywać na powód rozbudowy sieci ufortyfikowanych osad lub posterunków wojskowych pod koniec VII w. p.n.e. Dopóki potęga państwa nowoasyryjskiego skutecznie zapewniała spokój i porządek (*pax assyriaca*) wśród wasalnych państw na południu, Judy, Moabu, Ammonu i Edomu, istnienie ufortyfikowanych granic między nimi nie było konieczne. Jednakże w czasach Jozjasza, w obliczu schyłku potęgi nowoasyryjskiej, Judejczycy i sąsiednie narody podjęły walkę o uzyskanie maksimum niepodległości. To właśnie za panowania Jozjasza Juda osiągnęła apogeum swojego rozwoju. Zasiedlenie doliny Jordanu oraz wybrzeży Morza Martwego mogło być wynikiem przemyślanej polityki Jozjasza zmierzającej do powstrzymania odradzających się pretensji terytorialnych sąsiadów ze wschodu. Należy podkreślić, że wówczas Morze Martwe nie stanowiło w rzeczywistości żadnej naturalnej bariery i że odbywała się tutaj normalna żegluga. Józef Flawiusz wzmiankuje, że już w czasach panowania Jozafata (867-846 r. p.n.e.) „wyruszyli przeciw niemu Moabici i Ammanici, połączywszy się z dużym zastępem Arabów. Rozłożyli się obozem przy Engade, mieście wznoszącym się nad Jeziorem Asfaltowym, w odległości trzystu stadiów od Jerozolimy; w tym mieście są najpiękniejsze palmy i opobalsamy” (*Dzieje*, 9, 7)⁴³.

⁴¹ P. Bar-Adon, „Excavations in the Judean Desert”, *Atiqot* 9 (1989), 41-49 (po hebrajsku, z angielskim streszczeniem).

⁴² Na'aman, „The Kingdom of Judah”, 33-60.

⁴³ Istnieje wiele źródeł wskazujących na ważną rolę Morza Martwego jako szlaku komunikacyjnego. Przykładowo zacytować można tu Józefa Flawiusza, opisującego działania Placidusa: „Następnie kazał obsadzić wojskiem łodzie i pochwyił tych, którzy schronili się na wodach jeziora” (*Wojna*, 4, 439). Także na mozaikowej mapie z Madaby widoczne są łodzie płynące po Morzu Martwym (M. Picirillo, *The Mosaics of Jordan*, Amman 1993, 95, fig. 74, oraz wkładka po s. 80). W trakcie badań archeologicznych w pobliżu Engaddi znaleziono trzy kamienne kotwice wraz z linami. Por. G. Hadas, „Stone Anchors from the Dead Sea”, *Atiqot* 21 (1992), 55-57; C. Shimony, R. Yucha, E. Werker, „Ancient Anchor Ropes from the Dead Sea”, *Atiqot* 21 (1992), 58-62; Cansdale, „The Identity of Qumran”, 117.

Takie zagrożenie mogło być całkowicie realne także pod koniec VII w. p.n.e. Założenie w tej okolicy posterunków wojskowych przez władców Judy byłoby jak najbardziej uzasadnione z punktu widzenia obronności granic. Zagrożenie mogło nadciągnąć zarówno z południa, jak i ze wschodu, przez Morze Martwe i dolinę Jordanu.

Nieco odmienną interpretację charakteru Qumran w okresie żelaza zaprezentowali Y. Magen i Y. Peleg. Wspomnieliśmy wcześniej, że według nich zasiedlenie Qumran miało miejsce pod koniec VIII w. p.n.e. i było wynikiem szerszego zjawiska osiedlania się w dolinie Jordanu i nad Morzem Martwym uchodźców z Samarii. W ślad za J.-B. Humbertem zakwestionowali oni istnienie budowli ufortyfikowanej w kształcie przedstawionym przez de Vaux, jak również datowanie wielkiej cysterny *loc. 110* na okres żelaza. W zamian sugerują istnienie tu skromnej zabudowy składającej się z glinianych i drewnianych szałasów wzniesionych na fundamentach z polnych kamieni. Być może zabudowa ta skupiała się wokół wieży wzniesionej w centrum osady⁴⁴.

Okres zasiedlenia Qumran w okresie żelaza był, jak już wspomniano, bardzo krótki. Badania archeologiczne wyraźnie wykazały, że miejsce to zostało zniszczone i na kilkaset lat opuszczone. Warstwy popiołów, w których znaleziono większość fragmentów naczyń ceramicznych z okresu żelaza, wskazują, że zniszczenie nastąpiło wskutek gwałtownego pożaru. W tym kontekście można przypomnieć, że według źródeł biblijnych, kiedy to Jojakim (608-598 r. p.n.e.) zbuntował się przeciwko królowi Nabuchodonozorowi (604-562 r. p.n.e.), Jahwe wysłał przeciw Judzie „oddziały Chaldejczyków, oddziały Syryjczyków [=Aramejczyków], oddziały Moabitów, oddziały Ammonitów” (2 Krl 24,2). Trudno powiedzieć, czy przy okazji tych działań ucierpeli także mieszkańcy Qumran. Nie można jednak wykluczyć, że – zgodnie z hipotezą E. Sterna – Qumran, położone przy drodze północ-południe, zostało zniszczone podczas ofensywy wojsk babilońskich w kierunku oazy Engaddi około 582 r. p.n.e.⁴⁵

Z powodu braku możliwości bliższego określenia okoliczności, w jakich doszło do zniszczenia i opuszczenia Qumran, pozostaje przyjęć hipotezę, że stało się to na skutek dramatycznych wydarzeń w królestwie Judy, które towarzyszyły podbojowi kraju przez wojska nowobabilońskie na początku VI w. p.n.e. i że zbiegło się to w czasie z oblężeniem i zdobyciem Jerozolimy. W każdym razie nie ma żadnych śladów archeologicznych, które mogłyby wskazywać na kontynuację osadnictwa w czasach Nehemiasza i Ezdrasza (V-IV w. p.n.e.).

⁴⁴ Magen & Peleg, „Back to Qumran”, 76-79.

⁴⁵ Stern, *En-Gedi Excavations I*, 362. Krytycznie do poglądów E. Sterna odniósł się J. Murphy O'Connor, *RB* 3 (2007), 456.

THE QUMRAN SETTLEMENT DURING THE IRON AGE II

Summary

The archaeology and history of Qumran has a long history in a heated academic discourse regarding first and foremost the Late Hellenistic – Early Roman period of the settlement, a part of which would correspond with the Essene habitation. The goal of this article is to present an overview of the available historical sources and archaeological finds concerning the somewhat neglected period of the site's history, namely the Iron Age. The following points are discussed: the possible identification of the site in the biblical accounts, the character of the settlement and its chronology. While there is still no consensus as to the original, ancient name of the settlement, the excavator's interpretation of the site as a military fort of the kingdom of Judah, has been questioned in recent years and some new hypothesis have been put forward. As for the chronology of the settlement, the proposal of R. de Vaux of its dating to the Iron Age II seems to be valid in general outline. The recent comparative analysis of the pottery sherds shows their very close typological affinities with the pottery assemblages coming from other, well datable strata of the sites in Judah, and from Jerusalem in particular. The close examination by the present author of the unpublished diagnostic pottery sherds from Qumran has also made possible to narrow down the date of the founding of the settlement to around the middle of the seventh century BC at the latest, and its end to not later than the Babylonian conquest of Judah and Jerusalem in 586 BC.